

- Мир этрусков*: Археологические памятники из музеев социалистических стран. — М., 1990.
- Наговицын А.* Этрусски. — М., 2000.
- Неверов О.* Этрурия. Культура и искусство античного мира. Эрмитаж: Очерк-путеводитель. — Ленинград, 1981.
- Словарь античности.* — М., 1989.
- Соколов Г.И.* Искусство этрусков. — М., 1990.
- Тиндик В.М.* До історії формування етнографічної колекції НМІУ (матеріали Музею антропології та етнології ім. Хведора Вовка у збірці музею) // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. Мат-ли ювілейної Міжнар. науково-практ. конф. — К., 1999.
- Чуєва К.* Античні пам'ятки. Колекція Богдана і Варвари Ханенків // Пам'ятки України. — 2009. — № 3. — С. 94—99.
- Grossen Kulturen der Frühzeit. Die Welt der Etrusker.* — Stuttgart, 1960.
- Perkins P.* Etruscan Bucchero in the British Museum. — London, 2007.

Надійшла 31.01.2013

М.А. Хомчик, И.А. Костюк

ЭТРУССКАЯ КЕРАМИКА БУККЕРО VII—V вв. до н. э.
В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В результате обработки коллекций в фондах музея, их очистки и повторной реставрации удалось атрибутировать и представить оригинальные образцы этрусской керамики буккери VII—V вв. до н. э. Основная ее часть была передана музею меценатом Киева Б.И. Ханенком до 1917 г., другая поступила в 1936 г. из коллекции Музея антропологии и этнологии им. Ф. Вовка и Музея университета св. Владимира.

М.А. Khomchuk, I.A. Kostiuk

THE 7th—5th c. BC ETRUSCAN CERAMICS BUCCHERO
IN THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE COLLECTIONS

After the treatment of collections in the funds of the museum, their cleaning and repeated restoration the authors managed to attribute and present the original samples of the 7th—5th c. BC Etruscan ceramics Bucchero. The main part of it was passed to the Museum by B.I. Khanenko, a Kyiv contributor, before 1917, the second part arrived in 1936 from the F. Vovk Museum of Anthropology and Ethnology collection and the St. Volodymyr University Museum.

С.О. Нємцев

**МОЖЛИВОСТІ МЕТРОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ АМФОРНОГО
МАТЕРІАЛУ ДЛЯ ПОБУДОВИ ХРОНОЛОГІЇ НА ПРИКЛАДІ
КОЛЕКЦІЇ З ПОСЕЛЕННЯ КАТАЛИНЕ 1**

Введено до наукового обігу добірку амфорних ніжок з поселення Каталине 1 (колекція 1994 р.) та запропоновано способи їх датування.

К л ю ч о в і с л о в а. Ольвія, хора, амфора, морфологія, типологія, хронологія.

Найбільшою проблемою, з якою стикається реалізація програми дослідження античної торгівлі, започаткованої І.Б. Брашинським (Брашинский 1984), є відсутність доступних для роботи баз даних. Вирішення цієї пробле-

ми полягає у введенні колекцій до наукового обігу. Публікація таких даних має провадитися згідно з певними формальними вимогами.

Пропонується така програма: 1) добірка амфорних ніжок диференціюється за морфологічними традиціями центрів виробництва (для встановлених центрів) або серіями з візуально

© С.О. НЕМЦЕВ, 2013

ідентичними характеристиками керамічного тіста (для невідомих центрів); 2) виділені таким чином групи розподіляються за наявними типологічними та класифікаційними схемами; 3) подача матеріалу обов'язково супроводжується рисунками, бажано в масштабі 1 : 2. Ці кроки підпорядковані одній з головних проблем — розробці типологічних і хронологічних схем для амфорних ніжок окремих центрів виробництва. Ці схеми мають бути організовані таким чином, щоб було зручно визначати належність нових надходжень до вже виділених таксономічних груп.

Добірка амфорних ніжок з поселення Каталине 1 походить з розкопок 1994 р. під керівництвом В.М. Отрешка. Поселення входило до хори Ольвії догетського часу. Воно розміщене біля південно-західної околиці с. Каталине Очаківського р-ну на степовому плато над Кателінською балкою за 1,0 км на захід від Бузького лиману. Його площа близько 2,25 га (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 58). Науковий звіт і польова документація про розкопки втрачені. Тож матеріал цієї колекції може залучатися для вирішення здебільшого тільки статистичних завдань. Це дає нам змогу зосередитися на тих типологічних і хронологічних схемах, якими ми будемо послуговуватись у роботі з матеріалом.

Методика дослідження. Зауважимо, що, поперше, через майже повну відсутність типологічних і хронологічних схем, розроблених для опрацювання масового профільного амфорного матеріалу, тобто окремо від цілих форм (рідкісним винятком є класифікація ніжок амфор із Херсонеса: Монахов 1989), маємо розробити такі схеми. Єдиною відомою нам послідовною спробою реалізації програми І.Б. Брашинського з вивчення античної торгівлі за масовим амфорним матеріалом є дисертаційне дослідження Г.А. Ломтадзе (Ломтадзе 2005). Але застосовані ним хронологічні схеми мають описовий характер і отримані на базі суб'єктивних спостережень. Цим схемам бракує доказовості. Тож і процедура співвіднесення нового матеріалу з запропонованою схемою має суб'єктивний характер, що навряд чи може задовольняти потреби науки. По-друге, для ніжок амфор невідомих центрів необхідно знайти добре датовані аналогії та започаткувати процес їх фіксації через чітку дефініцію.

Методи, які використовують для розробки типологічних і хронологічних схем, адаптовані та застосовані С.Ю. Внуковим для вирішення аналогічних задач за матеріалами римсько-

го часу (Внуков 2003). Ми скористалися ними в роботі з «ковпачковими» ніжками амфор Хіосу IV ст. до н. е. (Былкова, Немцев 2007; 2009; Немцев 2012).

На першому етапі формується добірка амфорних ніжок одного центру, близьких морфологічно (морфологічна традиція), яка: 1) описується набором формальних ознак; 2) далі вираховується евклідова відстань в n -мірному гіперпросторі; 3) за допомогою агломеративно-ієрархічного методу отримана матриця даних перетворюється на дендрограму, на якій виділяються кілька кластерів — тобто таксонів типологічної класифікації, які будемо називати розмірними групами.

На другому етапі з'ясовується абсолютна хронологія розмірних груп на основі вузько датованих амфор, ніжки яких входять у ту чи іншу групу. По можливості визначається також кореляція розмірних груп амфорних ніжок і цілих амфор. Це дозволяє при використанні факту належності амфорної ніжки до тієї чи іншої розмірної групи оперувати даними при аналізі закономірностей розподілу матеріалу в часі та просторі щодо об'єму амфор.

Добірка ніжок амфор з поселення Каталине 1 складається з 61 од., з них 54 представлені повним профілем. За центрами виробництва знахідки розподіляються таким чином: Гераклея — 14 ніжок, Менда — 4, Синопа — 5, Фасос — 3, Хіос — 4, Пепарет I — 4, Псевдо-Херсонес — 5, Мурігіоль — 1, невідомі центри — 14.

Зосередимо увагу на типологічних і хронологічних схемах для ніжок амфор Гераклеї, Менди, Синопи, Фасосу й Пепарету. Наведені нижче типологічні та хронологічні схеми для ніжок кількох центрів є стислим викладом попередніх результатів опрацювання їх. На цьому етапі дослідження ми розглядаємо їх як гіпотези, що в подальшому потребують всебічної верифікації. Отримані нами типологічні та хронологічні класифікації амфорних ніжок є відносними, тобто, визначаючи належність ніжки до тієї чи іншої розмірної групи, ми лише з більшою чи меншою вірогідністю можемо припускати, що вона походить від певного типу цілих форм і робити висновки щодо її хронології. Сподіваємося, рівень вірогідності припущень зростатиме з подальшим накопиченням даних.

Центри виробництва. Серед *ніжок амфор Гераклеї* можна виділити дві морфологічні традиції. Перша представлена ніжками простої морфології: циліндричний розширений до низу ствол з конічним заглибленням на підшві,

місце максимального розширення оформлене як ребро або вузька смужка. Друга традиція відрізняється значно вищим місцем максимального розширення ніжки, через що її нижня частина має біконічну форму.

Г.А. Ломтадзе розглядає ніжки низки типів цілих форм I–IA–II–IIA (за І.Б. Брашинським) як єдину еволюційну лінію розвитку, а ніжки типу III (за І.Б. Брашинським) виділяє в окрему традицію, яка копіює амфори Фасосу (Ломтадзе 2005). Цю схему подамо у вигляді таблиці (табл. 1). Її недоліком є відсутність статистичного обґрунтування. Для статистичної перевірки схеми Г.А. Ломтадзе ми сформували добірку ніжок гераклейських амфор зі 158 од.: 70 опубліковані (Монахов 1999), 75 походять з Білозерського поселення (1998, 1999, 2001–2007 рр.)¹, 13 — з Каталине 1.

Добірка описана такими ознаками: діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$), діаметр розширення (d_{max}), діаметр заглиблення на підшві ($d_{\text{загл}}$). У результаті аналізу отримана дендрограма, на якій виділилось 12 кластерів, або таксонів нашої класифікації, тобто розмірних груп. Характеристика та дані з їх хронології зведені в таблиці (табл. 2 і 3).

Цікава кореляція ніжок виділених нами розмірних груп з типами цілих форм за І.Б. Брашинським (табл. 3). У загальних рисах ця система співпадає зі схемою Г.А. Ломтадзе та демонструє тенденцію співіснування розмірних груп ніжок на кількох типах цілих форм. Проблемною лишається детальніша хронологія ніжок амфор, що належать до другої морфологічної традиції. Тут ми лише можемо конста-

тувати належність їх до III типу цілих форм класифікації І.Б. Брашинського.

Менда/Халкідіка. Ніжки амфор Менди кінця V — двох перших третин IV ст. до н. е. належать до однієї морфологічної традиції. Стосовно їх хронології спостереження Г.А. Ломтадзе можна звести до таких: 1) першою половиною IV ст. до н. е. датується тип «портічелло» з характерним «рюмкоподібним» профілем ніжки, діаметр їх близько 90 мм; 2) у другій — третій чвертях IV ст. до н. е. побутував тип «мелітопольський», для якого характерне зменшення максимального діаметра ніжки до 70–82 мм (Ломтадзе 2005).

Для уточнення цих спостережень ми сформували добірку з 61 од. До неї ввійшли 25 опублікованих амфор (Монахов 1999) і 36 ніжок з Білозерського поселення. Добірка описана такими ознаками: діаметр максимального розширення (d_{max}), діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$) і їхнє співвідношення ($d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$; коефіцієнт розширення). На дендрограмі виділилося 13 розмірних груп. Характеристика та дані з хронології груп зведені в таблиці (табл. 4 і 5). Відтак:

1) ніжки останньої чверті V ст. до н. е. відрізняються від ніжок IV ст. до н. е. лінійними характеристиками. У V ст. до н. е. $d_{\text{ств}}$ становив близько 40 мм, d_{max} 60–65 мм, коефіцієнт розширення 0,639–0,661. У IV ст. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 45–57 мм, d_{max} 68–93 мм;

2) ніжки амфор типу «портічелло» відрізняються від ніжок типу «мелітопольський» коефіцієнтом розширення: для перших він менший за 0,6, для других — більший за 0,6;

3) ніжкам групи Менда-V-B не знайшлося достатньо близьких аналогій серед цілих амфор, які можна було б вузько датувати, але за

¹ Висловлюю вдячність автору розкопок В.П. Білковій за можливість опрацювати матеріали.

Таблиця 1. Хронологічна схема ніжок гераклейських амфор за Г.А. Ломтадзе

Тип цілих форм за І.Б. Брашинським	Характеристика ніжок	Хронологія (до н. е.)
Тип I	Ніжки мають розширену до низу форму з конічним або напівсферичним заглибленням на підшві. Прикметною ознакою є достатньо великий діаметр ніжок, $d_{\text{ребра}}$ (56–66 мм)	Перша — початок другої чверті IV ст.
Тип IA	Ніжки за збільшення висоти зменшуються в діаметрі, $d_{\text{ребра}}$ 45–56 мм	Друга чверть IV ст.
Тип II	Діаметр ніжок: $d_{\text{ребра}}$ 40–45 мм	Середина — третя чверть IV ст.
Тип IIA	Ніжки циліндричної форми, іноді звужені до низу, з конічним заглибленням на підшві, $d_{\text{ребра}}$ близько 40 мм і менше	Остання чверть IV — початок III ст.
Тип III	Діаметр ніжки: $d_{\text{ствола}}$ близько 54 мм. Характерною морфологічною ознакою є збільшення висоти максимального діаметра ($d_{\text{ств}}$), себто з наближенням за формою до біконічної ніжки Фасоса	Середина — третя чверть IV ст.

значенням коефіцієнта розширення 0,512—0,525 ця група доволі впевнено співвідноситься з типом цілих форм II-B «портічелло» і датована першою третиною IV ст. до н. е.;

4) ніжкам групи Менда-I-C теж не знайшлося достатньо близьких аналогій серед цілих амфор, які можна було б датувати, але за значенням коефіцієнта розширення 0,581—0,625 ця група доволі впевнено співвідноситься з типом цілих форм II-C «мелітопольський» і датована другою третиною IV ст. до н. е.

Перегляд С.В. Поліним хронології низки скіфських курганів значною мірою зачіпає і хронологію амфор. Розглянемо її наслідки для датування ніжок амфор Менди. З нашого аналізу випливає, що варіант цілих форм амфор II-B «портічелло» корелюється з розмірними групами ніжок IV-C, V-A, V-B і VI-A.

Група IV-C зафіксована в комплексах першого десятиліття IV ст. до н. е. Приміщення 32 (1990 р.) в Горгіппії датується першими двома десятиліттями (Монахов 1999, с. 232—235), та-

Таблиця 2. Хронологія виділених розмірних груп

Розмірні групи	Посилання на: Монахов 1999	Хронологія груп (рр. до н. е.)
Гераклея-I	с. 148—153, табл. 54, № 2; с. 165—167, табл. 57, № 7; с. 168—169, табл. 59, № 1, 2; с. 194—201, табл. 77, № 4; с. 202—203, табл. 80, № 1; с. 205—206, табл. 82, № 2; с. 209—210, табл. 85, № 2; с. 215—217, табл. 90, № 1	415—390
Гераклея-II-1	с. 170—171, табл. 60, № 1; с. 194—201, табл. 76, № 1, табл. 77, № 2, 3; с. 203—205, табл. 80, № 3; с. 260—262, табл. 106, № 1	400—375
Гераклея-III-1	с. 171—173, табл. 61, № 1; с. 203—205, табл. 80, № 2, 4; с. 267—270, табл. 110, № 5; с. 338—340, табл. 146, № 1	400—375
Гераклея-IV	с. 174—176, табл. 62, № 2, табл. 63, № 1; с. 176—177, табл. 64, № 1; с. 194—201, табл. 75, № 1, 2, табл. 76, № 2, 6; с. 209—210, табл. 85, № 1; с. 260—262, табл. 105, № 1; с. 274—276, табл. 112, № 1	400—375
Гераклея-V-1	с. 205—206, табл. 82, № 1; с. 260—262, табл. 105, № 3—5; с. 267—270, табл. 110, № 2; с. 278—280, табл. 114, № 1; с. 301, табл. 126, № 1; с. 338—340, табл. 146, № 2	380—360
Гераклея-VI	с. 260—262, табл. 106, № 2; с. 291—295, табл. 122, № 5; с. 331—334, табл. 142, № 1	375—350
Гераклея-VII	с. 260—262, табл. 105, № 1; с. 266—267, табл. 108, № 1; с. 267—270, табл. 110, № 4; с. 331—334, табл. 142, № 3; с. 340—348, табл. 147, № 1, табл. 148, № 1; с. 358—362, табл. 158, № 1	360—345
Гераклея-VIII	с. 334, табл. 144, № 2, 3; с. 432—438, табл. 189, № 3; с. 445—446, табл. 193, № 4; с. 452—454, табл. 196, № 1, 2; с. 457, табл. 198, № 1; с. 509—521, табл. 220, № 4	325—280
Гераклея-IX	с. 309—311, табл. 132, № 1; с. 334, табл. 144, № 1, 4; с. 340—348, табл. 147, № 2, 3; с. 349—352, табл. 152, № 3; с. 354—358, табл. 156; с. 358—362, табл. 157, № 5	355—340

Таблиця 3. Співвідношення розмірних груп ніжок і типів цілих форм

Розмірні групи	Метричні ознаки (в мм)			Типи цілих форм	Хронологія (рр. до н. е.)
	d _{ствола}	d _{ребра}	d _{загл}		
Гераклея-I	46—52	60—70	32—48	I	415—390
Гераклея-III-1	44—47	56—60	34—40	I	400—375
Гераклея-II-1	41—44	52—56	36—38	I, I-A	400—375
Гераклея-IV	41—51	55—61	17—32	I, I-A	400—375
Гераклея-V-1	41—44	52—58	26—32	I, I-A	380—360
Гераклея-VI	40—45	48—53	33—46	I-A, II	375—350
Гераклея-VII	38—46	47—52	24—32	I, II	360—345
Гераклея-IX	36—48	42—46	24—32	II, II-A	355—340
Гераклея-VIII	33—44	38—45	16—26	II, II-A	325—280

ким чином, прийнятна для цієї групи дата — 400—380 рр. до н. е.

Хронологія групи V-A визначається двома комплексами. Це курган 1 біля с. Ольгине, датований першою половиною 80-х рр. IV ст. до н. е. (390—385 рр.). С.Ю. Монахов зазначає, що рідкісний профіль ніжки звідти має аналогії в кургані біля с. Поюновка та кургані 81 Єлизаветівського могильника, які датуються дещо пізнішим часом — у межах другої чверті IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 220—223). Ще одна пам'ятка — курган 1 біля с. Кам'янка Дніпровська, тризна 2, дату якого С.Ю. Монахов визначив за клеймами Гераклеї межею 70—60-х рр. IV ст. до н. е. Таким чином, прийнятна дата для цієї групи — 390/385—370/365 рр. до н. е.

До попередньої близька група VI-A, на що вказує поєднання ніжок амфор обох груп у кургані 1 біля Кам'янки Дніпровської, тризна 2. Другий комплекс, з якого походять ніжки

групи VI-A, це курган 28 могильника Плавні. С.Ю. Монахов визначає його дату за гераклеїським енгліфічним клеймом фабриканта ЕУРҮ/ΔΑΜΟ, зауважуючи, що воно відоме йому тільки за публікацією, що завадило визначитися зі штампом (різні штампи цього фабриканта датуються проміжком 90—70-х рр. IV ст. до н. е.) та віддає перевагу даті в межах 390-х рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 182—184). На нашу думку, близькість (через курган 1 у Кам'янці Дніпровській, тризна 2) груп V-A та VI-A дає підстави припустити пізнішу дату кургану 28 у Плавнях. Таким чином, дата групи VI-A співпадає з датою групи V-A. Можна додати спостереження типологічного характеру та припустити певну еволюцію амфорних ніжок Менди протягом першої третини IV ст. до н. е. Групи IV-C, V-A і VI-A характеризуються поступовим зменшенням максимального діаметра за більш або менш сталого діаметра ствола (46—52 мм для

Таблиця 4. Хронологія розмірних груп ніжок амфор Менди

Розмірні групи	Типи цілих форм	Датуючі комплекси	Посилання на: Монахов 1999	Дата за С.Ю. Монаховим (рр. до н. е.)	Дата за С.В. Поліним (рр. до н. е.)
Менда-III	Тип II-A	Фанагорійський склад на пагорбі Г; Ольвійська землянка 1979 р.	1999, с. 121, 130—131, табл. 38, № 2, табл. 42, № 2 і 3	425—400	
Менда-IV-C	Тип II-B	Колодязь 1992 р. з Херсонеса; підвал 2 (1960 р.) з Ніконію (ранній пласт), приміщення 32 (1990 р.) в Горгіппії	1999, с. 176—177, 229—236, табл. 64, № 8, табл. 95, № 5 і 6, табл. 96, № 3	400—380	
Менда-V-A	Тип II-B	Курган 1 Ольгине; Курган 1 біля Кам'янки Дніпровської, тризна 2	1999, с. 220—223, 303—306, табл. 92, № 4, табл. 128, № 5	390/385—370/365	
Менда-V-B Менда-VI-A	Тип II-B Тип II-B/ II-C	Курган 28 у Плавнях; Курган 1 біля Кам'янки Дніпровської, тризна 2	1999, с. 182—184, 303—306, табл. 68, № 1, табл. 128, № 3	400—365 380—365	
Менда-IV-B	Тип II-C	Курган Чортмлик; Курган 14 біля Гююновки; курган 16 біля Рогачика; курган 8 групи Череднікова Могила, тризна	1999, с. 303—306, 379—381, табл. 128, № 3, табл. 167, № 1, табл. 168, № 1	365—345	350—340
Менда-IV-A	Тип II-C	Курган Чортмлик	1999, с. 362—369, табл. 160, № 1 і 3	350—335	350—345
Менда-II-A, Менда-II-B, Менда-I-C, Менда-VI-B	Тип II-C	Кургани Драна Кохта і Мелітопольський Те само Курган Мелітопольський	1999, с. 394—397, 402—405, табл. 176, № 1 і 2, табл. 179, № 1, табл. 180, № 1	345—330	350—340 350—340
Менда-I-A Менда-I-B	Тип II-C	Курган Огуз Курган Огуз	1999, с. 405—407, табл. 181, № 1—3	330—320	350—340

всіх трьох груп) і, відповідно, зростанням коефіцієнта розширення: IV-С 88—93 мм і 0,537—0,577; V-А 80—83 мм і 0,560—0,592; VI-А 77—79 мм і 0,607—0,641. Схоже, що група VI-А замикає цей еволюційний ряд, і ці спостереження, на нашу думку, дають змогу гіпотетично датувати її 380—365-и рр. до н. е.

Розмірні групи, які корелюються з варіантом цілих форм II-С, можна розділити на два блоки: перший обмежується другою половиною другої чверті — початком третьої чверті IV ст., другий — третьою чвертю IV ст. до н. е. Перший блок становлять групи IV-В і IV-А. Вони поєднуються за наявністю їхніх ніжок у кургані Чортотлик. Ранішою є група IV-В, оскільки такі ніжки є в комплексах другої половини 360—350-х рр. до н. е.: курган 14 біля с. Гюновка, курган 16 біля с. Рогачик, курган 8 групи Череднікова Могила, тризна (Монахов 1999, с. 379—381, 340—348). Ніжки групи IV-А представлені в Чортотлику. С.Ю. Монахов датує його кінцем 40-х — першою половиною 30-х рр. IV ст. до н. е. (там само, с. 362—369), а С.В. Полін 350—340-и, вірогідніше, 350—345-и рр. до н. е. (Бидзиля, Полін 2012, с. 541—546). Таким чином, для групи IV-В оптимальною є дата 365—350 рр., для групи IV-А — 350—345/340 рр. до н. е.

Другий блок становлять групи II-А, II-В, VI-В, I-А і I-В. Ніжки груп II-А, II-В і VI-В знайдені в Мелітопольському та Жовтокам'янському курганах. Перший датовано 40—30-и рр. IV ст. (Монахов 1999, с. 402—405), другий — 340—335-и рр. до н. е. (там само, с. 394—397). Ніжки груп I-А і I-В були в кургані Огуз,

датованому 30—20-и рр. IV ст. до н. е. (там само, с. 405—406).

Таким чином, спираючись на хронологію С.Ю. Монахова, можна припустити еволюційний ряд розвитку для розмірних груп ніжок варіанту цілих форм II-С «мелітопольський»: протягом 365—350/345 рр. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 50—57 мм, d_{max} 82—88 мм; протягом 345—335/330 рр. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 50—54 мм, d_{max} 72—80 мм; протягом 335/330—320 рр. до н. е. $d_{\text{ств}}$ 42—48 мм, d_{max} 68—72 мм.

С.В. Полін пропонує датувати кургани Жовтокам'янський, Мелітопольський та Огуз 350—340-и рр. до н. е., об'єднуючи їх в одну групу з Чортотликом. Відповідно, й припинення виробництва або надходження амфор Менди на ринок Північного Причорномор'я за С.Ю. Монаховим припадає на 320-і рр., а за С.В. Поліним — на межу 340/330-х рр. до н. е. Якщо запропонована С.В. Поліним дата для Чортотлика добре вписується в еволюційний ряд, то дати Мелітопольського кургану, Жовтокам'янки та Огузу перечать цьому. Тож питання про кінцеву дату побутування амфор Менди в Північному Причорномор'ї ще чекає розв'язання.

Ніжки амфор Синопи належать до однієї морфологічної традиції. Г.А. Ломтадзе пропонує таку схему: 1) друга чверть IV ст. до н. е. Ніжки типів I-А—I-С мають розширену до низу форму з конічним заглибленням в нижній частині, зовні схожі з ніжками амфор Гераклеї та Фасосу; 2) кінець другої чверті IV ст. до н. е. Ніжки типів II-А—II-С циліндричні або розширені до низу, без заглиблення, діаметр 30—56 мм; 3) третя чверть IV ст. до н. е. Ніжки мають діаметр 46—50 мм; 4) класифікація ніжок синопських амфор другої половини IV — початку III ст. до н. е. ускладнюється передовсім їх незграбною формовкою (Ломтадзе 2005).

Для перевірки цієї схеми ми сформува-ли добірку з 67 ніжок: 39 амфор опубліковані (Монахов 1992; 1999), 28 ніжок походять з Білозерського поселення. Добірка описана такими ознаками: діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$), діаметр максимального розширення (d_{max}) і їхнє співвідношення ($d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$; коефіцієнт розширення). На дендрограмі виділилося сім кластерів — розмірних груп. Характеристика їх та дані з хронології подано в таблицях (табл. 6 і 7). Відтак:

— ніжки розмірної групи Синопа-I, що належать амфорам ранніх типів, мають максимальне значення розширення, d_{max} 62—72 мм;

— для розмірних груп першої половини IV ст. до н. е. Синопа-I і Синопа-II-А коефіцієнт розширення менший за 0,9 тільки в середині століття та сягає 0,9 у групі Синопа-III-А;

Таблиця 5. Характеристика розмірних груп ніжок амфор Менди

Розмірні групи	Метричні ознаки (в мм)		
	$d_{\text{ств}}$	d_{max}	$d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$
Менда-III	39—41	61—64	0,639—0,661
Менда-IV-С	50—52	88—93	0,537—0,577
Менда-V-А	46—48	80—83	0,560—0,592
Менда-V-В	40—42	78—80	0,512—0,525
Менда-VI-А	48—50	77—79	0,607—0,641
Менда-IV-В	50—53	82—86	0,595—0,634
Менда-IV-А	54—57	84—88	0,613—0,678
Менда-II-А	50—52	72—76	0,675—0,708
Менда-II-В	47—49	74—76	0,631—0,662
Менда-I-С	43—45	72—74	0,581—0,625
Менда-VI-В	51—54	80	0,6375—0,675
Менда-I-А	42—49	68—70	0,617—0,710
Менда-I-В	47—48	71—72	0,652—0,666

— ніжки кінця IV — початку III ст. до н. е. відрізняються зменшенням лінійних характеристик. Це групи Синопа-III-B ($d_{\text{ств}}$ 40—42 мм, d_{max} 44 мм), Синопа-IV ($d_{\text{ств}}$ 30—41 мм, d_{max} 30—42 мм).

Пепарет-I. Для побудови в першому наближенні типологічної та хронологічної класифікації ніжок Пепарету нами сформована добірка з 22 од. Вони походять від амфор, які С.Ю. Монахов використав для розробки типологічної та хронологічної класифікації цілих форм (Монахов 1999; 2003). Зафіксовані значення двох ознак: діаметри ствола ($d_{\text{ств}}$) і розширення (d_{max}).

На нашій дендрограмі виділилося п'ять розмірних груп. Характеристика їх та дані з хронології зведено в таблицю (табл. 8). Вкажемо, що для амфор Пепарету хронологія курганів С.В. Поліна має принципове значення. Тож розглянемо запропоновану нами хронологію розмірних груп ніжок Пепарету.

Ніжки розмірної групи Пепарет-I-1 зафіксовані в курганах 19 (1911 р.) і 92 (1972 р.) Єлизаветівського могильника. Для першого запропоновано дату 390-і рр., для другого — 390—

380-і рр. до н. е. (Монахов 1999, с. 179—181, табл. 65, № 2; 2003, с. 97, табл. 67, № 1). Таким чином, хронологія цієї групи обмежується двома першими десятиліттями IV ст. до н. е.

Ніжки розмірної групи Пепарет-I-2 трапляються частіше. Курган 1 біля с. Ольгине датують першою половиною 80-х рр. IV ст. (390—385 рр. до н. е.) (Монахов 1999, с. 220—223). Стосовно кургану 14 (1909 р.) Єлизаветівського могильника С.Ю. Монахов зазначає, що амфора Пепарету входить до кола амфор 80—70-х рр. IV ст., а комплекс загалом датує 370-и рр. до н. е. (там само, с. 311—313). Яму 271 з Ніконію датовано першою половиною 60-х рр. IV ст. (370—365 рр. до н. е.) (там само, с. 299). Північну гробницю Гайманової Могили С.Ю. Монахов датує серединою 30-х рр. IV ст. до н. е. (там само, с. 387—391), а С.В. Полін — в межах 365—350 рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 508—510). Таким чином, хронологія ніжок амфор цієї розмірної групи, якщо погодитися з датуванням С.В. Поліним північної гробниці Гаманової Могили, займає діапазон 385—350 рр. до н. е.

Ніжки розмірних груп Пепарет-I-3 і Пепарет-I-5 є в Чортотлику, який С.Ю. Мона-

Таблиця 6. Хронологія розмірних груп ніжок амфор Синопи

Групи ніжок	Типи цілих форм	Посилання на: Монахов 1992; 2003	Дати (рр. до н. е.)
Синопа-I	Варіанти I-A і II-A-1	1992, с. 166—168, табл. 3, № 1, 2, 4; 2003, с. 146—147, 149, табл. 100, № 1—3, табл. 101, № 4 і 5	390/380—370
Синопа-II-A	Варіанти I-B, II-A-2, II-E-1, II-E-2, II-G	1992, с. 168, табл. 3, № 6; 2003, с. 147, 149, 151—152, табл. 100, № 6, табл. 102, № 6, табл. 103, № 2 і 5	375—350
Синопа-III-A	Варіанти I-C, II-A, I-D, II-E, I-E	1992, с. 168—169, 172, табл. 4, № 7, табл. 5, № 21; 2003, с. 147—148, 151, табл. 100, № 7, табл. 101, № 1 і 3, табл. 102, № 7	360—340
Синопа-III-C	Варіанти I-D, II-E, II-D.	1992, с. 169, 176, табл. 4, № 8, табл. 10, № 61; 2003, с. 147, 151, табл. 101, № 2, табл. 102, № 5	350—325
Синопа-II-B	Варіант II-D	1992, с. 175, табл. 9, № 54	330—310
Синопа-III-B	Варіант II-C	2003, с. 150, табл. 102, № 2 і 3	310—290
Синопа-IV	Варіанти II-C, II-E-3	1992, с. 173—174, табл. 6, № 26—28, 33, 46, 51, 52; 2003, с. 150, 152, табл. 102, № 4, табл. 103, № 4	300—270

Таблиця 7. Характеристика розмірних груп ніжок амфор Синопи

	$d_{\text{ств}}$	d_{max}	$d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$	Дата (рр. до н. е.)
Синопа-I	50—58	62—72	0,714—0,870	390/380—370
Синопа-II-A	44—50	53—60	0,783—0,867	375—350
Синопа-III-A	39—43	46—48	0,812—0,914	360—340
Синопа-III-C	44—47	44—50	0,9—1,0	350—325
Синопа-II-B	47—50	50—53	0,903—0,980	330—310
Синопа-III-B	40—42	44	0,909—0,954	310—290
Синопа-IV	30—41	30—42	0,9—1,0	300—270

хов датує 40-и — першою половиною 30-х рр. IV ст. (Монахов 1999, с. 362—369), С.В. Полін — 350—340-и рр., схилившись більше до 350—345-х рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 541—546). Таким чином, амфори Пепарет-I-3 і Пепарет-I-5 датуються третьою чвертю IV ст. до н. е. Для ніжок розмірної групи Пепарет-I-4 дату за комплексами поки що не можна визначити, але за лінійними характеристиками вони близькі до груп Пепарет-I-3 і Пепарет-I-5 (табл. 8), тож датуються теж третьою чвертю IV ст. до н. е.

Зазначимо, що ніжкам амфор з північної гробниці Гайманової Могили, які С.Ю. Монахов відніс разом з амфорами з Чортomlaка до варіанта I-B «Чортomlaк» (і відповідно датував третьою чвертю IV ст. до н. е.), знайдено аналогії, і вони об'єдналися в одну групу з ніжками амфор варіанта I-A «Солоха» (датованими першою половиною IV ст. до н. е.). Це, по-перше, є опосередкованим аргументом для перегляду дати Гайманової Могили на користь першої половини IV ст. до н. е., по-друге, демонструє

обмежений характер типологічних класифікацій цілих форм, які не враховують інформаційний потенціал профільного матеріалу, по-третє, яскраво демонструє евристичні можливості детального аналізу амфорного матеріалу на елементарному рівні.

Дискусійним лишається питання верхньої межі побутування амфор Пепарету в Північному Причорномор'ї. С.В. Полін припускає дату близько 340 р. до н. е., С.Ю. Монахов, спираючись на дату Чортomlaка, вважає, що вони надходили протягом 340—330-х рр. до н. е.

Серед ніжок амфор Фасосу, поширених у IV ст. до н. е., можна виділити три морфологічні традиції: 1) ніжки від біконічних амфор; 2) від конічних амфор; 3) від амфор типу «Порфмій».

Проаналізуємо ніжки біконічної морфологічної традиції. Добірка з 51 од. сформована за працями С.Ю. Монахова (Монахов 1999; 2003) та описана набором ознак: діаметр ствола ($d_{\text{ств}}$), діаметр максимального розширення (d_{max}) та їхнє співвідношення ($d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$; коефіцієнт розширення).

Таблиця 8. Характеристика та хронологія розмірних груп ніжок амфор типу Пепарет-I

Розмірні групи	$d_{\text{ств}}$ (в мм)	d_{max} (в мм)	Посилання на: Монахов 1999; 2003	Хронологія (рр. до н. е.)
Пепарет-I-1	46	62—64	1999, с. 179—181, табл. 66, № 2; 2003, с. 97, табл. 97, № 1	400—380
Пепарет-I-2	46—50	67—70	1999, с. 67—68, табл. 67, № 2 і 5, табл. 68, № 2, табл. 69, № 5, табл. 70, № 1 і 2; 2003, с. 220—223, табл. 92, № 5; 2003, с. 311—313, табл. 133, № 1	385—350
Пепарет-I-3	48—50	72—73	1999, с. 98—99, табл. 67, № 3, табл. 69, № 2 і 3	350—330/325
Пепарет-I-4	52—53	70	1999, с. 98—99, табл. 67, № 4, табл. 69, № 4	
Пепарет-I-5	52—57	73—78	1999, с. 99, табл. 68, № 1, 3 і 4, табл. 69, № 1; 2003, с. 313—315, табл. 134, № 1	

Таблиця 9. Хронологія розмірних груп ніжок амфор Фасосу

Розмірні групи	Посилання на: Монахов 1999; 2003	Дати (рр. до н. е.)
Фасос-бік-I	1999, с. 125—130, табл. 40, № 4, табл. 41, № 5 і 6; с. 148—155, табл. 54, № 3	450—400
Фасос-бік-II	1999, с. 125—130, табл. 40, № 5, табл. 41, № 4; с. 131—135, табл. 44, № 1 і 2; с. 149—153, табл. 52, № 1 і 4	450—400
Фасос-бік-III	1999, с. 227—229, табл. 94, № 1; с. 383—386, табл. 170, № 1; с. 387—390, табл. 172, № 1; с. 390—392, табл. 174, № 1; 2003, табл. 44, № 2 і 7, табл. 46, № 1	350—320
Фасос-бік-IV	1999, с. 149—153, табл. 52, № 2; с. 284—287, табл. 117, № 1 і 13, табл. 119, № 4 і 12, табл. 120, № 15; с. 290—295, табл. 121, № 1; с. 400—402, табл. 178, № 3; 2003, табл. 44, № 5, табл. 45, № 2	375—350
Фасос-бік-V	1999, с. 177—179, табл. 65, № 2; с. 194—201, табл. 78, № 1; с. 284—287, табл. 118, № 6 і 7, табл. 119, № 2, табл. 120, № 9 і 16; с. 299, табл. 125, № 4; 2003, табл. 42, № 1, 3 і 4, табл. 43, № 1, 2 і 4, табл. 44, № 3	400—370
Фасос-бік-VI	1999, с. 229—232, табл. 95, № 1; с. 284—287, табл. 117, № 1; с. 400—402, табл. 178, № 2	390—360

На дендрограмі виділилося шість кластерів — розмірних груп. Характеристика їх і дані з хронології цих груп зведено в таблицях (табл. 9 і 10).

Спробуємо в найзагальніших рисах визначити еволюційну схему, яку, вірогідно, ми зафіксували. Ніжки другої половини V ст. до н. е. характеризуються діаметром максимального розширення 53—62 мм у групах Фасос-бік-I і Фасос-бік-II; ніжки першої половини IV ст. до н. е. — діаметром 66—79 мм у групах Фасос-бік-V, Фасос-бік-VI і Фасос-бік-IV, де у середині другої чверті або на зламі першої/другої третин IV ст. до н. е. діаметр зменшився від 71—79 мм до 66—72 мм. Для ніжок третьої чверті IV ст. до н. е. прикметний діаметр максимального розширення 63—66 мм.

Амфори з Каталине I. Після огляду типологічних і хронологічних класифікацій амфорних ніжок зіставимо з ними матеріал з поселення Каталине I.

Хіос (4 од., з них три «ковпачкові»): № 71, 683, 766 і 767 (рис. 1). Найближча аналогія № 766 — ніжка амфори варіанту II-C-1 з Ольвійського некрополю (Монахов 2003, с. 18, табл. 7, 3). Загалом варіант II-C-1 С.Ю. Монахов датує третьою чвертю V ст. до н. е. Такі ніжки є на Білозерському поселенні, яке виникло не раніше перших десятиліть IV ст. до н. е. (Былькова, Немцев 2009). Складається враження, що ніжки з таким профілем могли побувати і на амфорах IV типу, за С.Ю. Монаховим. Денця № 71, 683 і 767 за розмірними групами для «ковпачкових» ніжок розподіляються так: № 71 — група Хіос-V, № 683 і 767 — група Хіос-III-A. Розмірні групи Хіос-III-A і Хіос-V входять до кола амфор, датованих 380—350 рр. до н. е. (табл. 11; Немцев 2012).

Гераклея представлена 14 ніжками: № 5, 223, 397, 446, 511, 765, 1722, 1725, 1772, 1820, 1883, 1884, 1935 і 1936 (рис. 2). За розмірними групами для ніжок амфор Гераклеї вони розподі-

ляються так: № 446 і 1725 — група Гераклея-IV, 400—375 рр. до н. е.; № 5, 511, 765, 1883 і 1884 — група Гераклея-V-1, 380—360 рр. до н. е.; № 223, 397, 1722, 1772, 1820 і 1936 — група Гераклея-VII, 360—345 рр. до н. е.; № 1935 — група Гераклея-V-2, 355—335 рр. до н. е. (табл. 11).

Синопа (5 од.): № 341, 844, 1338, 1721 і 1934 (рис. 3). За розмірними групами для ніжок амфор Синопи вони розподіляються так: № 1934 — група Синопа-I, 390/380—370 рр. до н. е.; № 844 — група Синопа-III-A, 360—340 рр. до н. е.; № 341 — група Синопа-III-C, 350—325 рр. до н. е.; № 1338 і 1721 — група Синопа-III-B, 330—310 рр. до н. е. (табл. 11).

Менда (4 од.): № 68, 1283, 1431 і 1605 (рис. 1). За розмірними групами для ніжок амфор Менди вони розподіляються так: № 1283 група Менда-V-A, 400—365 рр. до н. е.; № 1431 — група Менда-IV-B, 365—345 рр. до н. е.; № 68 і 1605 — група Менда-II-B, 345—330 рр. до н. е. (табл. 11).

Пепарет-I (6 од.): № 957, 1221, 1282, 1432, 1726 і 1933 (рис. 4). За розмірними групами для ніжок амфор типу Пепарет-I вони розподіляються так: № 1432 — група Пепарет-I-1, 400—380 рр. до н. е.; № 1221 — група Пепарет-I-2, 385—350 рр. до н. е.; № 1282 і 1726 — група Пепарет-I-3, № 957 і 1933 — група Пепарет-I-5, 350—340/330 рр. до н. е. (табл. 11).

Три ніжки *Фасосу* належать до біконічної морфологічної традиції: № 4, 183 і 512 (рис. 3). Вони належать до групи Фасос-бік-III, 350—325 рр. до н. е. (табл. 11).

Псевдо-Херсонес (5 од.): № 28, 100, 185, 513 і 515 (рис. 5 і 6). Під цією назвою маємо на увазі серію поширених у Північному Причорномор'ї амфор, місце виготовлення яких не з'ясоване. І.Б. Зеест висунула гіпотезу, що то був Пантикапей (Зеест 1960). С.Ю. Монахов відніс їх до продукції Херсонеса Таврійського, припустивши, що їх випускали до початку практики відтиснення печатки, та датував третьою чвертю

Таблиця 10. Характеристика розмірних груп ніжок амфор Фасосу

Розмірні групи	Метричні ознаки (в мм)			Хронологія (рр. до н. е.)
	$d_{\text{стн}}$	d_{max}	$d_{\text{стн}}/d_{\text{max}}$	
Фасос-бік-I	38—45	53—55	0,679—0,830	450—400
Фасос-бік-II	44—49	58—62	0,758—0,845	
Фасос-бік-V	47—52	71—75	0,635—0,718	400—370
Фасос-бік-VI	48—58	76—79	0,615—0,734	370—360
Фасос-бік-IV	45—52	66—72	0,625—0,788	375—350
Фасос-бік-III	44—47	63—66	0,682—0,734	350—325

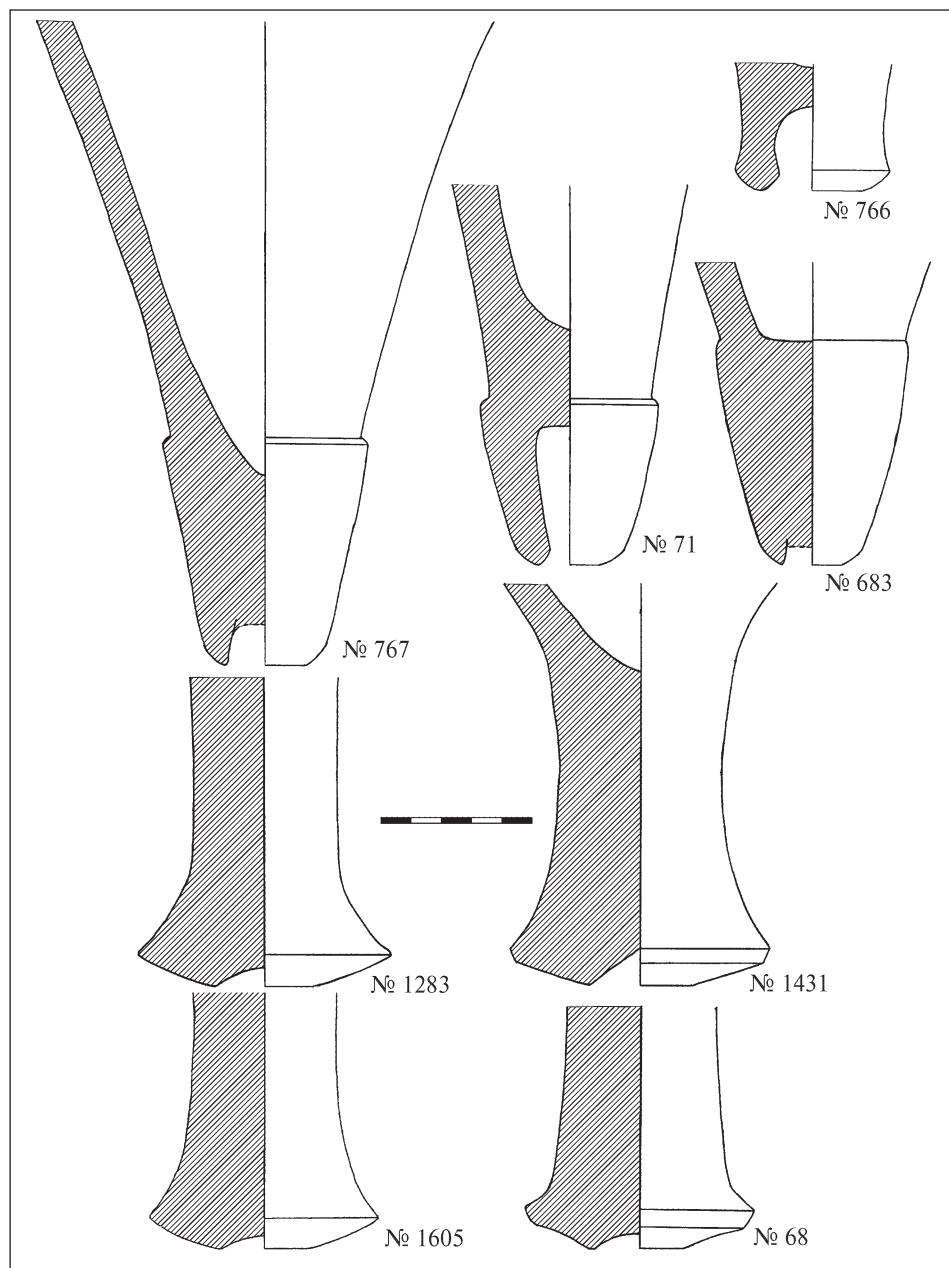

Рис. 1. Каталіне 1. Ніжки амфор Хіосу та Менди

IV ст. до н. е. (Монахов 1989). Але зі зростанням числа таких амфор дослідник відмовився від такого визначення та запропонував називати їх амфорами Псевдо-Херсонеса виробництва невідомого дорійського центру.

Проаналізувавши добірку з понад 70 амфор, С.Ю. Монахов дійшов висновку, що амфори цього типу надходили на ринок Північного Причорномор'я від 380-х до 320-х рр. до н. е. Спираючись на ознаку наявності/відсутності перехвату на ніжці, вчений виділив дві групи: I групу (з перехватом) виробляли впродовж усього зазначеного хронологічного діапазону; II група (без перехвату) не трапляється в комп-

лексах раніше середини IV ст. до н. е. (Монахов, Кузнецова 2009).

Амфори *типу Муригіоль* представлені ніжкою № 447 (рис. 3). С.Ю. Монахов датував амфори цього типу першою половиною століття. С.В. Полін, виділивши такі серед матеріалів тризни Олександрополя, запропонував подовжити їхню хронологію і на третю чверть IV ст. до н. е. (Монахов 2003; Бидзиля, Полин 2012).

Амфори *типу Солоха-I* представлені ніжкою № 27 (рис. 7). Цей тип датують першою половиною IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 239—243).

Ніжки № 70 і 1090 (рис. 7) ідентичні за глиною та вирізняються з загалу технологічними особливостями. Фактично вони є керамічним «бубликом» з отвором, який приєднували до денця амфори. Такі ніжки добре представлені на Білозерському поселенні. Часто їх знаходять саме у вигляді «бубликів», через те що вони відбивалися в місці з'єднання (що часто трапляється з «ковпачковими» ніжками амфор Хіосу). Такі ніжки пропонують вважати продукцією керамічних майстерень *Еріфр* (Монахов 2012). Датують амфори з такими ніжками другою половиною IV — початком III ст. до н. е. Аналогічна ніжка походить з насипу Чортотлик (Полин 1991, рис. 3, № 10). С.Ю. Монахов навів цілу амфору з поховання в Прикубанні, не поточнюючи її дату та зазначаючи, що, можливо, це невідомий тип тари Хіосу (Монахов 1999, с. 362—369, табл. 161, № 3). Нагадаємо, що С.В. Полін датує Чортотлик 350—340-и рр. до н. е. На поселенні Сахарна «Ла Ревекін» серед скупчення кераміки

на долівці одного з жител, яке згоріло під час загибелі поселення, знайдена така само ніжка разом з кільцевим денцем чорнолакового канфара, характерного для 350—325 рр. до н. е. (Левицкий 2012, с. 248, рис. 3, 7). Виходячи зі сказаного, ці дві ніжки можемо датувати другою половиною IV ст. до н. е.

Розглянемо амфори невідомих центрів, для яких нам вдалося знайти аналогії та продатувати їх.

Ніжка № 184 (рис. 7) за керамічним тістом може бути зіставлена з горлом амфори з клеймом «прора» з Білозерського поселення. Ці клейма датують третьою чвертю IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 397—400, табл. 177).

Ніжка № 234 (рис. 6) аналогічна ніжці амфори з комплексу з Керчі. Автори публікації з посиланням на В. Грейс вважають її амфорою Самосу(?). Час амфори визначається датою комплексу: 370—350 рр. до н. е. (Федосеев, Ермолин, Куликов 2008, с. 491, рис. 1, № 8). Як бачимо, амфори цієї колекції в загальній масі

Таблиця 11. Каталине 1. Хронологія амфорних ніжок

№ амфори	Розмірна група	d _{ств}	d _{max}	d _{загл}	h _{ков}	d _{ств} /d _{max}	Дати (рр. до н. е.)
446	Геракля-IV	49	55	28			400—375
1725	Геракля-IV	48	58	26			400—375
5	Геракля-V-1	42	52	31			380—360
511	Геракля-V-1	42	53	30			380—360
765	Геракля-V-1	42	55	28			380—360
1883	Геракля-V-1	42	51	35			375—350
1884	Геракля-V-1	41	55	28			380—360
223	Геракля-VII	39	52	25			360—345
397	Геракля-VII	40	52	26			360—345
1722	Геракля-VII	41	49	30			360—345
1772	Геракля-VII	40	50	24			360—345
1820	Геракля-VII	42	50	28			360—345
1936	Геракля-VII	44	50	29			360—345
1935	Геракля-V-2	45	52	32			355—335
1934	Синопа-I	49	69			0,710	390/380—370
844	Синопа-III-A	43	47			0,914	360—340
341	Синопа-III-C	45	49			0,918	350—325
1338	Синопа-III-B	46	51			0,901	330—310
1721	Синопа-III-B	50	52			0,961	330—310
683	Хіос-III-A		64		74	1,156	380—350
767	Хіос-III-A		68		75	1,102	380—350
71	Хіос-V		59		55	0,932	380—350
1283	Менда-V-A	48	64			0,571	400—365
1431	Менда-IV-B	53	86			0,616	365—345
1605	Менда-II-B	47	76			0,618	345—330
68	Менда-II-B	49	76			0,644	345—330
1432	Пепарет-I-1	46	63			0,730	400—380
1221	Пепарет-I-2	52	64			0,812	385—350
1282	Пепарет-I-3	50	72				350—340/330
1726	Пепарет-I-3	50	71			0,704	350—340/330
957	Пепарет-I-5	48	81			0,592	350—340/330
1933	Пепарет-I-5	52	73				350—340/330
4	Фасос-бік-III	45	64			0,703	350—325
183	Фасос-бік-III	47	64			0,734	350—325
512	Фасос-бік-III	44	60			0,733	350—325

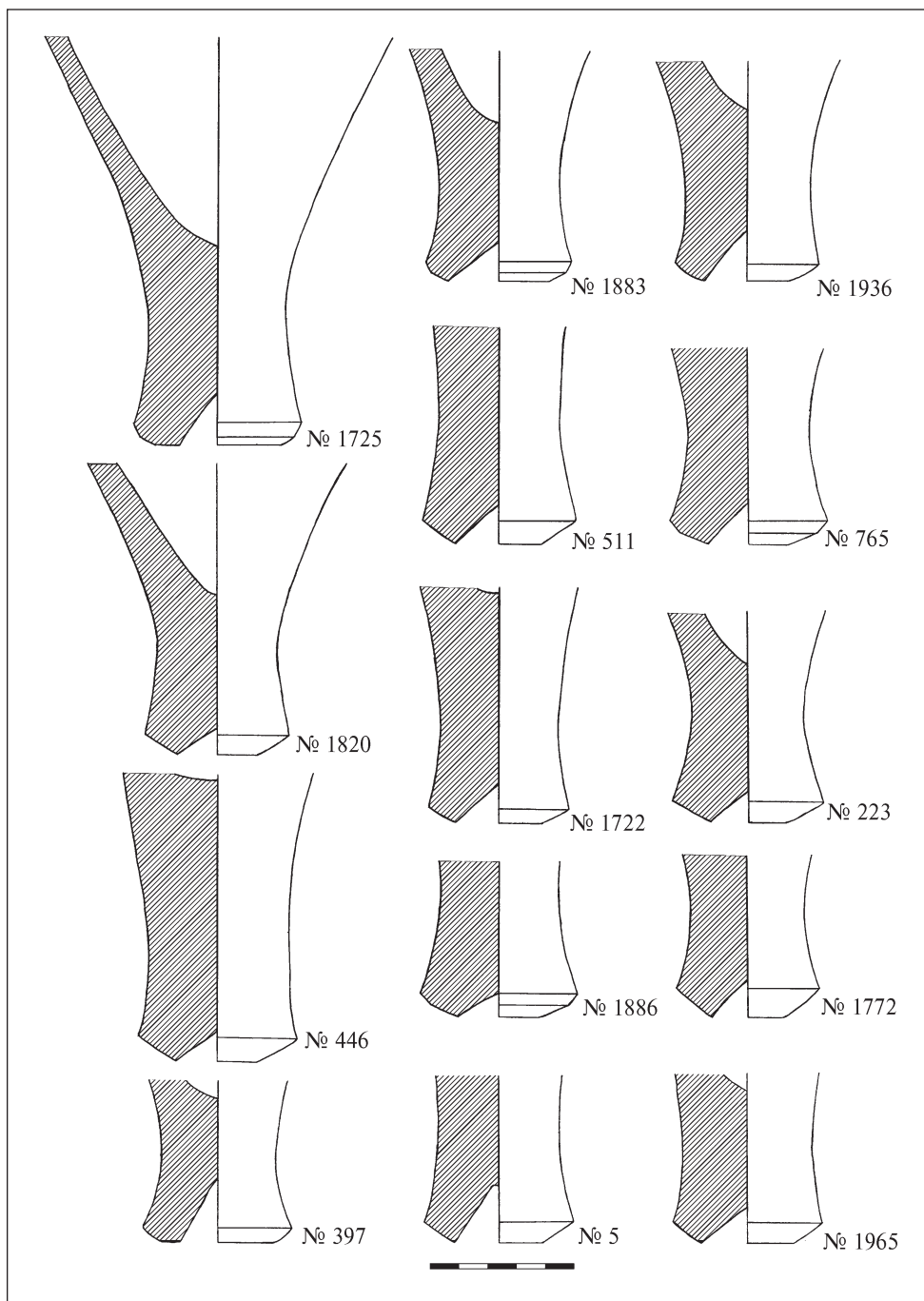

Рис. 2. Каталіне 1. Ніжки амфор Гераклеї

Таблиця 12. Каталіне 1. Сумарна хронологія амфорних ніжок

	390-i	380-i	370-i	360-i	350-i	340-i	330-i	320-i	310-i	300-i
Гераклея	■	■	■	■	■	■	■			
Менда	■	■	■	■	■	■	■			
Хіос	■	■	■	■	■	■	■			
Пепарет	■	■	■	■	■	■	■	■		
Фасос				■	■	■	■	■		
Самос?				■	■	■	■	■		

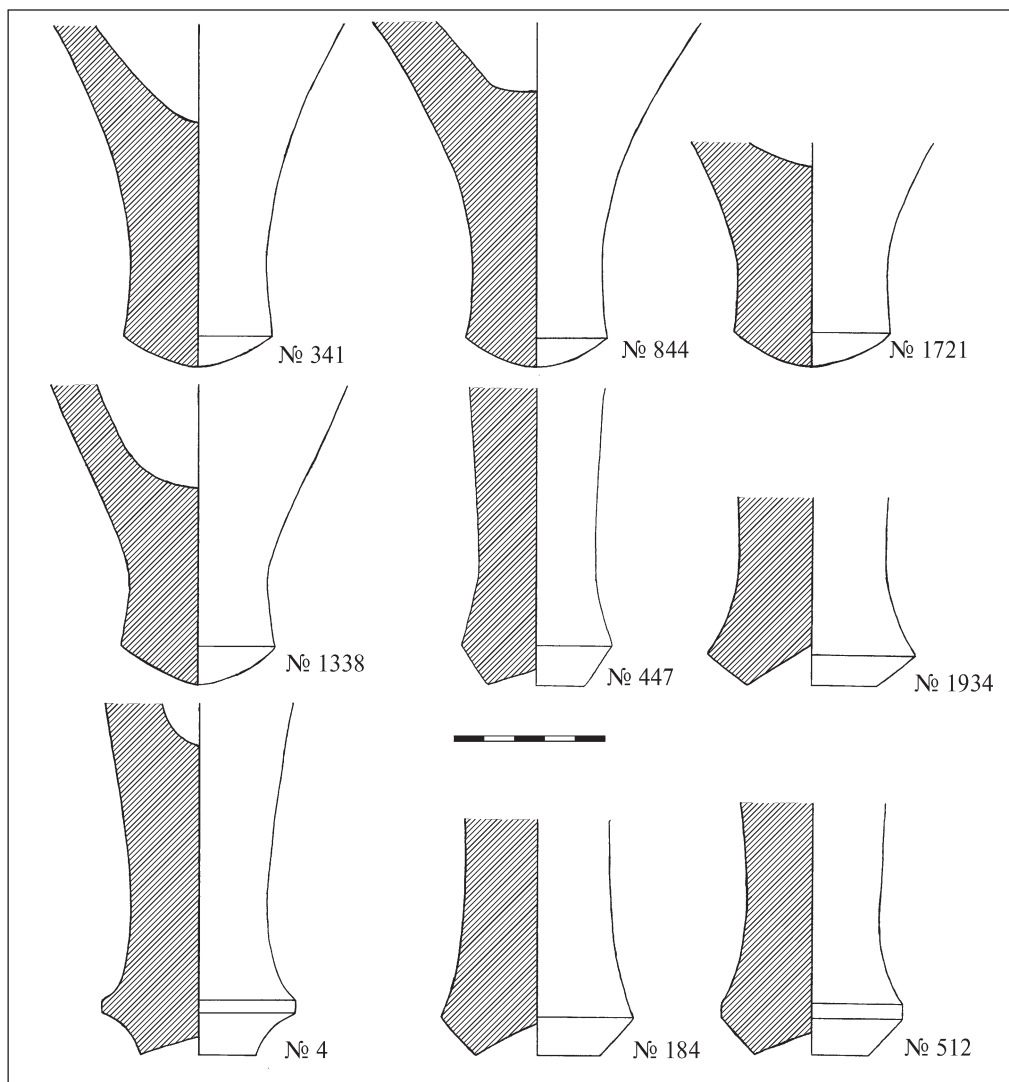

Рис. 3. Каталіне 1. Ніжки амфор Синопи, Фасосу й типу Муригіоль

вкладаються в першу половину — початок третьої чверті IV ст. до н. е.

Перевірити запропоновані типологічні та хронологічні схеми можна через зіставлення з закритими комплексами. За приклад візьмемо нещодавно опублікований амфорний комплекс з кургану 32 під Орджонікідзе, датований 360—350 рр., тобто в межах другої чверті IV ст. до н. е. (Полин 2011). Серед наведених матеріалів до аналізу можна залучити ніжки 11 амфор: дві «ковпачкові» Хіосу (1 і 2), по одній Пепарету (3) та Гераклеї (4), три біконічних амфори Фасосу (5—7) і чотири Менди (8—11). Розглянемо їх детальніше:

1) $d_{\text{ков}}$ 73 мм, $h_{\text{ков}}$ 84 мм, K 1,15 — розмірна група Хіос-II-A, 380—350 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 2, 3; Немцев 2012, с. 260);²

² $d_{\text{ков}}$ — діаметр ковпачка, $h_{\text{ков}}$ — висота ковпачка, $K = h_{\text{ков}}/d_{\text{ков}}$

2) $d_{\text{ков}}$ 69 мм, $h_{\text{ков}}$ 75 мм, K 1,086 — розмірна група Хіос-IV-A, 350—325 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 2, 5; Немцев 2012, с. 262—263);

3) $d_{\text{ств}}$ 52 мм, $d_{\text{реб}}$ 72 мм — розмірна група Пепарет-I-3, третя чверть IV ст. до н. е. (Полин 2011, рис. 3, 1);

4) $d_{\text{ств}}$ 43 мм, $d_{\text{реб}}$ 46 мм, $d_{\text{загл}}$ 22 мм — розмірна група Гераклея-IX, 355—340 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 1, 1);

5) $d_{\text{ств}}$ 48 мм, d_{max} 71 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$ 0,676 — Фасос-бік-IV, 375—350 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 1, 16);

6) $d_{\text{ств}}$ 49 мм, d_{max} 70 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$ 0,7 — те само (Полин 2011, рис. 1, 18);

7) $d_{\text{ств}}$ 50 мм, d_{max} 74 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$ 0,675 — розмірна група Фасос-бік-V, 400—370 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 2, 1);

8) $d_{\text{ств}}$ 51 мм, d_{max} 86 мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}}$ 0,593 — розмірна група Менда-IV-B, 365—345 рр. до н. е. (Полин 2011, рис. 4, 1);

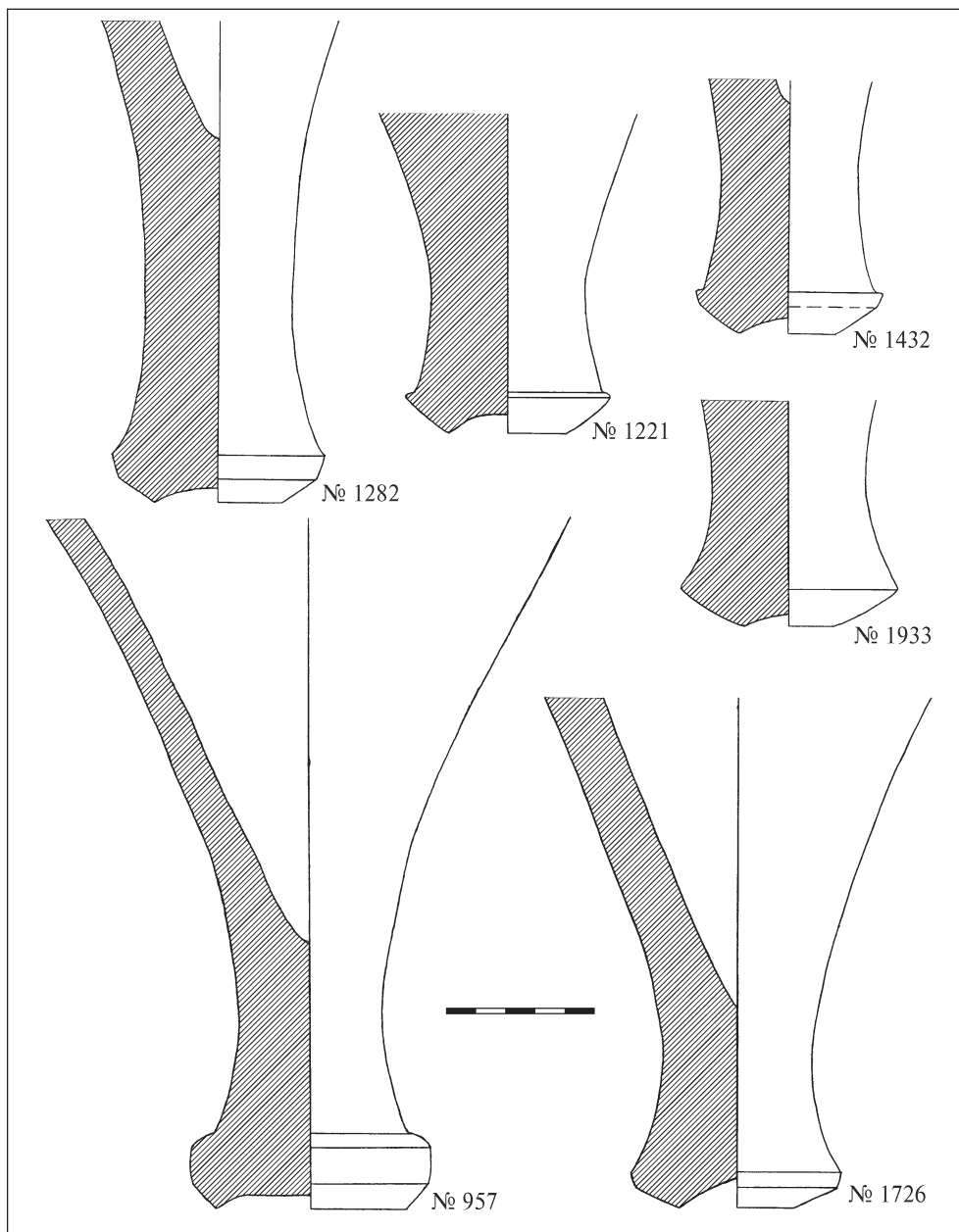

Рис. 4. Каталине 1. Ніжки амфор Пепарету

9) $d_{\text{ств}} 54$ мм, $d_{\text{max}} 87$ мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}} 0,62$ — розмірна група Менда-IV-A, 350—345/335 pp. до н. е. (Полин 2011, рис. 4, 2);

10) $d_{\text{ств}} 57$ мм, $d_{\text{max}} 90$ мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}} 0,633$ — те само (Полин 2011, рис. 4, 3);

11) $d_{\text{ств}} 59$ мм, $d_{\text{max}} 91$ мм, $d_{\text{ств}}/d_{\text{max}} 0,648$ — те само (Полин 2011, рис. 4, 4).

Загалом ми отримали досить компактний набір амфорних показників, які добре узгоджуються з датами керамічної епіграфіки. Комплекс Каталине 1, на нашу думку, має розміщуватися на хронологічній шкалі між датою північної гробниці Гайманової Могили і Чортомликом. Ніжки амфор Менди й Пепарету належать до

розмірних груп, представлених у Чортомлику, а Фасосу — впевнено вказують на другу чверть IV ст. до н. е. Комплекс кургану 32 під Орджонікідзе уможлиблює кілька зауважень щодо хронології «ковпачкових» ніжок Хіосу. Група Хіос-IV-A, яка нами раніше була розміщена серед амфор третьої чверті століття, тепер може доволі впевнено зайняти місце наприкінці другої — початку третьої чверті вказаного століття.

Ще один комплекс, застосування до якого нашого підходу дозволяє позбутися хронологічного дисонансу, курган 10 біля с. Мала Лепетиха. В ньому виявлено шість поховань. Автори публікації припускають, що курган зве-

ли десь у першій третині IV ст. до н. е., згодом до нього впустили поховання 5 з амфорами середини 360-х рр. до н. е. (за гераклейськими клеймами), а ще пізніше — поховання 4 з амforoю (типу Пепарет-I) середини — третьої чверті того ж століття (Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 92). Якраз ця амфора нас і цікавить (там само, рис. 5, 3). Автори віднесли її до варіанту I-B «Чортомлик» з датою 340—320-і рр. до н. е., за С.Ю. Монаховим, посилаючись на нове датування С.В. Поліним Гайманової Могили 360—350-и рр. до н. е., а в підсумку датували амфору часом між 360-м і 330-м рр. до н. е. (там само, с. 86). Вище ми вже вказували, що ніжки амфор Пепарету з Гайманової Могили та Чортомлика належать до різних розмірних груп. Ніжка цієї амфори за лінійними характеристиками ($d_{\text{ств}} 52 \text{ мм}$, $d_{\text{реб}} 71 \text{ мм}$) належить до розмірної групи Пепарет-I-3 з датою третя чверть IV ст. до н. е. А ця група пов'язана з Чортомликом, який С.В. Полін датує 350—340-и (вірогідніше, 350—345-и) рр. до н. е. Відтак, можна стверджувати, що поховання 4 датується не пізніше 345/340 рр. до н. е.

Вертаючись до основної теми, зазначимо, попередні результати роботи над детальними типологічними та хронологічними класифікаціями ніжок амфор Гераклеї, Менди, Синопи, Фасосу й типу Пепарет-I достатньо зручні для робо-

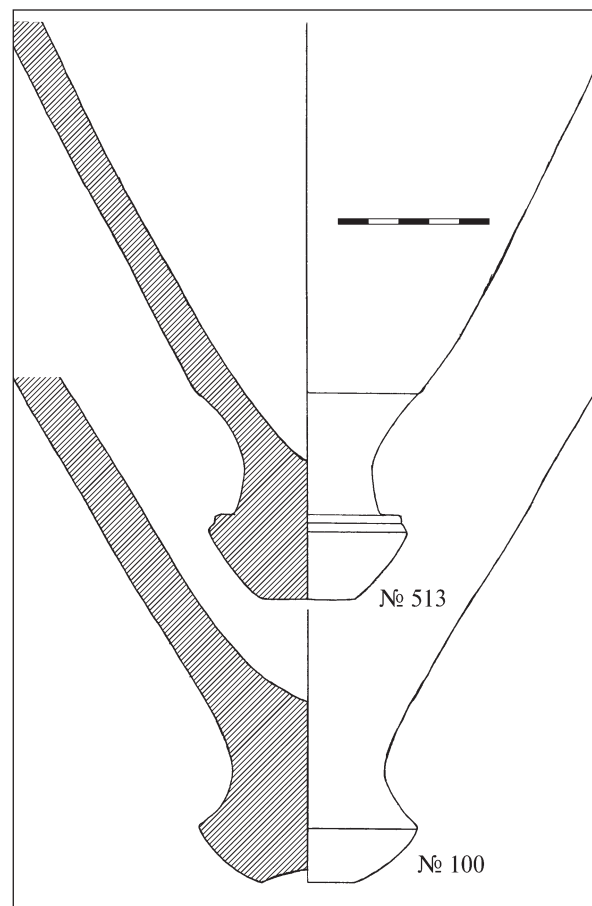

Рис. 5. Каталіне 1. Ніжки амфор Псевдо-Херсонеса

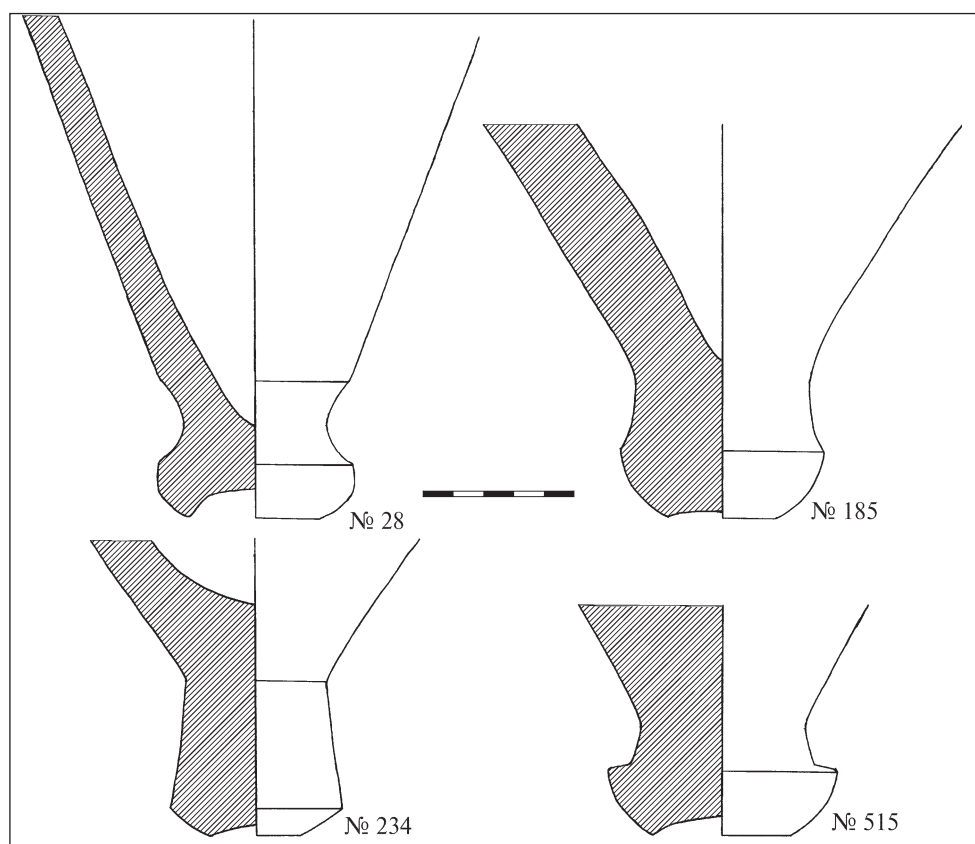

Рис. 6. Каталіне 1. Ніжки амфор невідомих центрів

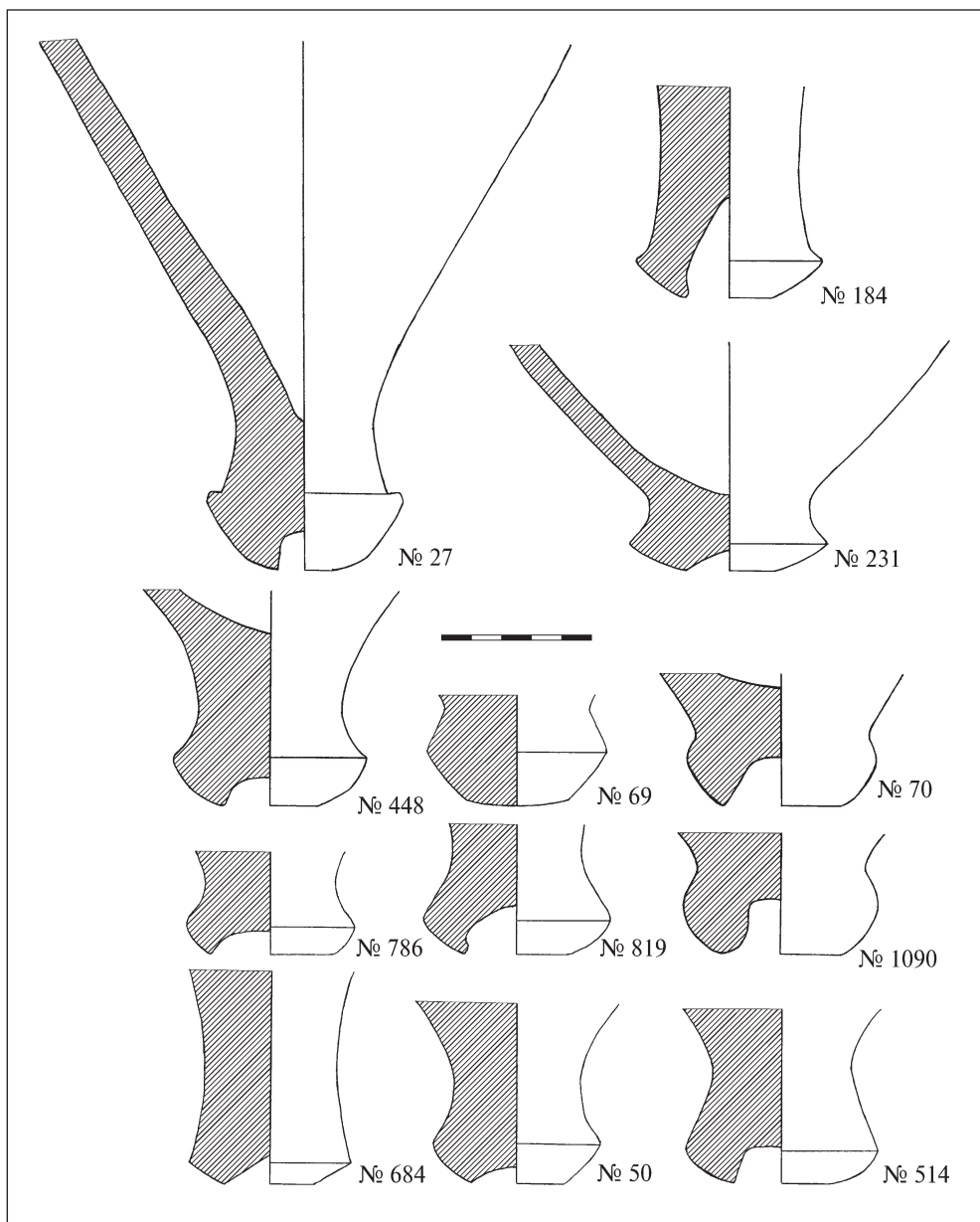

Рис. 7. Каталине 1. Ніжки амфор невідомих центрів

ти з масовим матеріалом навіть у польових умовах. Добірка амфорних ніжок з поселення Каталине 1 подана в тій формі, яка надає змогу за потреби організувати цей матеріал за іншими принципами за зміни типологічних і хронологічних схем. Це уможливує використати цю колекцію для дослідження динаміки торговельних стосунків Ольвії та її хори з іншими полісами Причорномор'я та Середземномор'я в IV ст. до н. е. Амфорний матеріал цієї колекції датується не пізніше третьої чверті IV ст. до н. е. На прикладі двох курганних комплексів продемонстровано можливості запропонованого підходу для роботи з профільним амфорним матеріалом.

Загалом можна зауважити, що класифікації цілих форм амфор, побудовані без урахування тенденцій розвитку профільних частин, мають дещо обмежений характер і можуть призводити до неточних висновків. Їх можна усувати, застосовуючи детальний аналіз профільного матеріалу. На наш погляд, високу інформативність амфорних ніжок можна пояснити тим, що для більшості амфор IV ст. до н. е. ніжку виготовляли як окрему деталь, яку пізніше й припасовували до корпусу. Це зумовило значну динамічність метричних характеристик ніжок, а, отже, й високу їх інформативність.

- Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.
- Брашинский И.Б.* Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Ленинград, 1984.
- Былкова В.П.* Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 56—64.
- Былкова В.П., Немцев С.О.* Разработка типологии «колпачковых» ножек хиосских амфор на основе статистического анализа формально выделенных признаков // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Мат-лы XII Междунар. научн. конф. — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 55—58.
- Былкова В.П., Немцев С.О.* Статистико-комбинаторный анализ как основа типологии и хронологии «колпачковых» ножек (по материалам Белозерского поселения) // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 139—147.
- Внуков С.Ю.* Причерноморские амфоры I в. до н. э. — I в. н. э. — М., 2003.
- Євдокимов Г.Л., Данилко Н.М., Могилев О.Д.* Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 76—96.
- Зеест И.Б.* Керамическая тара Боспора. — М., 1960.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Левицкий А.Н.* Греческие амфоры на гетских памятниках лесостепи Днестровско-Прутского междуречья — центры и ритмы поступления // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 243—274.
- Ломтадзе Г.А.* Античный импорт на Боспоре в IV — начале III вв. до н. э. (опыт количественного анализа по материалам керамической тары). Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — М., 2005.
- Монахов С.Ю.* Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Опыт системного анализа. — Саратов, 1989.
- Монахов С.Ю.* Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 163—204.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э. — Саратов, 1999.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров — экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.
- Монахов С.Ю.* Амфоры малоазийских Эрифр V—II вв. до н. э.: дополнение к классификации // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012. — С. 111—124.
- Монахов С.Ю., Кузнецова Е.В.* Об одной серии амфор неустановленного дорийского центра IV в. до н. э. (бывшие «боспорские» или «раннехерсонесские») // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 148—161.
- Немцев С.О.* К проблеме хронологической классификации «колпачковых» ножек амфор Хиоса IV в. до н. э. // БИ. — 2012. — XXVI. — С. 255—275.
- Полин С.В.* Амфоры кургана Чертомлык // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролее Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — С. 365—375.
- Полин С.В.* Амфоры и клейма из кургана № 32 у г. Орджоникидзе Днепропетровской области Украины // АМА. — 2011. — 15. — С. 240—265.
- Федосеев Н.Ф., Ермолин А.Л., Куликов А.В.* Керамический комплекс из района рыбоконсервного завода в Керчи // Древности Боспора. — 2008. — 12. — С. 483—505.

Надійшла 14.11.2012

С.О. Немцев

ВОЗМОЖНОСТИ МЕТРОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА АМФОРНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ХРОНОЛОГИЧЕСКОГО ПОСТРОЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ КОЛЛЕКЦИИ С ПОСЕЛЕНИЯ КАТАЛИНО I

Публикуется выборка из 56 ножек амфор коллекции 1994 года из раскопок поселения Ольвийской хоры Каталино I, исследованного Нижнебугской экспедицией ИА НАНУ под руководством В.М. Отрешко. Выборка представлена в удобной для дальнейшей работы форме. Она дает возможность при необходимости организовать материал в соответствии с изменениями типологических и хронологических схем. Это, в свою очередь, делает возможным использование данной коллекции для исследования динамики торговых отношений Ольвии и ее хоры с полисами Причерноморья и Средиземноморья в IV в. до н. э.

Публикуются первые результаты разработки дробной типологической и хронологической классификации ножек амфор Гераклеи, Синоп, Менды, Фасоса и амфор типа Пепарет-I. В результате установлено, что даты для выборки из Каталино I не выходят за пределы двух первых третей IV вв. до н. э. Продемонстрировано совпадение дат, полученных по предложенным типо-хронологическим схемам с датами, полученными другими путями для нескольких закрытых комплексов.

На примере двух курганных комплексов продемонстрированы возможности предлагаемого подхода в работе с амфорным профильным материалом.

В результате выполненной работы выяснилось, что классификации целых амфорных форм, построенные без учета тенденций развития профильных частей, имеют несколько ограниченный характер и могут приводить к неточным выводам. Их можно преодолеть, применяя детальный анализ профильного материала.

Актуальной необходимостью является продолжение амфорологических исследований на уровне развития профильного материала (в том числе ножек), который имеет важное источниковедческое значение для полео-экономических реконструкций.

S.O. Nemtsev

POSSIBILITIES OF THE AMPHORAE MATERIAL METROLOGIC ANALYSIS FOR THE CHRONOLOGICAL STRUCTURES ON THE EXAMPLE OF THE COLLECTION FROM KATALYNE 1 SETTLEMENT

Published is the excerpt of 56 amphorae stems from the collection from the 1994 excavations at Katalyne 1, a settlement in Olbian chora, studied by the Lower Buh Expedition of the IA NASU under the supervision of Doc. V.M. Otreshko. The excerpt is presented in suitable for the further work form. It allows, when needed, organizing the material in accordance with the changes in typological and chronological schemes. This in its turn makes possible to use this collection for the research of the dynamics of trading relations maintained by Olbia and its chora with polises in the north coast of the Black Sea and in the Mediterranean Sea region in the 4th c. BC.

In this paper, published are the first results in the development of such typological and chronological classification of the amphorae stems from Heraclea, Sinope, Mende, Thasos, and Peparetus I type amphorae. As a result, it is determined that the excerpt's dates do not exceed the dates of the two first thirds of the 4th c. BC. It is demonstrated that the dates obtained from the proposed typological and chronological schemes agree with the dates obtained in other ways for several closed assemblages.

On the example of the two barrow assemblages the possibilities of the proposed approach in work with amphorae and profile material are shown.

After the work achieved it was ascertained that the classifications of untouched amphorae forms made without taking into consideration the tendencies of the profile parts development are of limited nature and can lead to uncertain conclusions. They can be overcome with the usage of the profile material detailed analysis.

The further amphorologic research on the level of profile material development, including stems, is of relevant necessity and having important source-studying significance for palaeo-economical reconstructions.

О.К. Савельев

ФІБУЛИ З ТІРИ (знахідки 1996—2010 рр.)*

Розкопки останніх років у Тірі не тільки значно збільшили колекцію фібул, а й поповнили її невідомими досі зразками.

Ключові слова: Тіра, фібула, латен, римський час.

Нині найповнішим і поки єдиним зведенням фібул із Тіри є стаття Є.Л. Гороховського та Н.О. Сон, надрукована понад 20 років тому. Дослідники зібрали й проаналізували всі відомі на той час знахідки, детально їх охарактеризували, визначили хронологічні межі побу-

тування, а також виділили групи провінційно-римських, причорноморських і варварських східноєвропейських виробів і датували їх римським часом (Гороховський, Сон 1989). Але розкопками останніх років у Тірі відкрито шари елліністичного часу, що містили кілька фібул. Водночас колекція застібок римського часу поповнилася типами, невідомими тут раніше. Здебільшого металеві вироби античної епохи з культурного шару Тіри доходять у

* Світлій пам'яті Валентини Володимирівни Крапівної